

TÜRKİYE VE AZERBAIJAN SAHASINDA BİLMECE TÜRÜ

The riddle form in the fields of Azerbaijan and Turkey

Abdullah DEMİRCİ*

ÖZET

Bilmece, Anonim Türk Halk Edebiyatının en yaygın ve zengin türlerinden biridir. Bu tür, Azerbaycan'da tapmaca adıyla bilinmektedir. Bu incelemede Azeri ve Türk sahasındaki bilmece türü karşılaştırılarak benzerlikler ve farklılıklar belirtilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler:

Bilmece, Tapmaca, Azerbaycan, Halk Edebiyatı

ABSTRACT

Riddle is one of the most common and the richest forms in Anonymous Turkish Folk Literature. In Turkish, it is known as "bilmece". The same form is known as "tapmaca" in Azerbaijan. In this study, the similarities and contrasts between the riddle forms in Turkish and Azerbaijani areas are given

Key Words:

Riddle, Azerbaijan, Folk Literature.

GİRİŞ

Anonim halk edebiyatının en zengin, canlı, düşünmeyi sağlayan türlerinden biri de bilmeceleerdir. Bugün sözlü edebiyatın içinde daha çok çocuklara hitap eden bir tür olarak görünse de bilmecelelerin geçmişte, yakın geçmişte özellikle kapalı toplum hayatı yaşayan yerleşim birimlerinde büyükler arasında yer bulduğunu biliyoruz. Yine bilmeceleler, bugün ilköğretim Türkçe kitaplarına girmiş nadir örneklerdendir.

Şüphesiz bilmeceleler de temelde bireysel yaratmanın ürünüdürler. Ama zamanla bu eser, topluma mal olmuş ve halkın ortak kültür ürünleri arasına girmiştir. Bu haliyle mensup olduğu halkın duygu, düşünce, değer, görüş ve beklentilerini yansıtan mahsullerdir. Dolayısıyla bilmeceleleri incelediğimizde ele al-

dığı konuların (maddi-manevi) o toplumun günlük hayatından kesitler yansıttığını, aynı zamanda dini vecibelerden, teknolojiye kadar algılayış biçimini görmekteyiz.

Bilmecelelerde insan zihninin zorlar şeklide sorulan sorularla, insanın muhayyilesi, zekâsı adeta sınanmıştır. Söz konusu olan Türk bilmeceleleri ise Türk insanının hayata bakışını yansıtan ve yaşamış olduğu ortamdan kaynağını alan sözlü ürünlerdir. Bu açıdan baktığımızda incelediğimiz Azeri sahası bilmecelelerle, Türkiye Türkçe'sindeki bilmeceleler arasında büyük benzerlikler görmekteyiz.

Bilmece türünü daha geniş olarak ele aldığımızda, "Türk dünyasında bir bilmece türü var mıdır? Böyle bir geleekten söz edebilir miyiz?" Sorusu karı-

* H.Ü. THB Doktora Öğrencisi

şımıza çıkmaktadır. İşte bu soruyu bir makale çerçevesinde irdeleyen Ingeborg Thalhammer, “Doğrusu, bir “Türk Bilmecesi”nden söz etmek hakkına sahibiz. En azından bilmece şiirleri alanında ortak bir gelenek vardır” (Gözaydın 1984:122) demektedir.

Yazar aynı makalesinde “şüphesiz ki bugüne kadar en geniş malzeme Türkiye Türkçesi bilmeceleri alanında verilmiştir: İ. Başgöz - A. Tietze; *Bilmece: A Corpus of Turkish Riddles*, Berkeley - Los Angeles-London, 1973” derken 14.000’den fazla örneği içinde barındıran ve Prof. Dr. İlhan Başgöz’ün daha sonra 1993 yılında 2 cilt halinde yayınladığı *Türk Bilmecelerinden* bahsetmektedir.

Azerbaycan sahasında “tapmaca” adını alan bilmecelerle, Anadolu sahası bilmecelerini, “Azerbaycan Tapmacaları Bilmeceleri: adli eserin önsözünden değerlendiren Prof. Dr. Saim Sakaoğlu” Anadolu sahası bilmeceleri ile Azerbaycan Türklerinin bilmecelerini yukarıda adlarını andığımız eserleri göz önüne alarak karşılaştıracak olursak, çok sayıda bilmecenin benzer olduğu görülecektir. Bunu da Türk kültür birliğinin en canlı ve önemli örneklerinden biri olarak sayabiliriz” (Sakaoğlu 1992:x) demektedir. Bu çalışmamız da önce Türkiye Türkçesindeki yeri ile bilmece türü ele alınmış ikinci bölümde ise tapmaca adını alan bu türün Azeri sahasındaki yeri irdelenmiştir.

Yine bu çalışmada, bilmecenin bir çeşidi olan ve aşık kahvehanelerinde saz şairlerince söylenen muamma ile klasik edebiyatımızda, var olan, daha sonra da halk şiirine giren lügazlar konu dışı tutulmuştur. Anonim özelliği olan bilmeceler incelenmiştir.

II. TÜRKİYE’DE BİLMECE KONUSUNDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

Türk halk edebiyatı araştırmalarında, bilmece konusunda genel olarak Prof. Dr. Şükrü Elçin’in tarifi kabul görmektedir. Prof. Dr. Elçin, ilk baskısı 1970 yılında yapılan *Türk Bilmeceleri* adlı eserinde bilmeceyi şöyle tarif etmektedir:

“Bilmeceler, tabiat unsurları ile bu unsurlara bağlı hadiseleri; insan, hayvan ve bitki gibi canlıları, eşyayı, akıl zekâ veya güzellik nevinden mücerret kavramlarla dini konu ve motifleri vb. Kapalı bir şekilde, yakın-uzak münasebetler ve çağrışımlarla düşünce, muhakeme ve dikkatimize aksettirerek bulmayı hedef tutan kalıplaşmış sözlerdir. Bu sözler, bir takım eğlence, lügaz, muamma ve bulmacalarda da görülen ve dinleyiciye sorulunca, ondan halli istenen “bil bakalım” veya “ol nedir ki” ifadelerinin bir bakımı geniş tarifidir. Bu tarifi kendinde toplayan söz, Batı Türkçesinde “bilmek” fiilinden doğmuş bir isimdir. Doğu ve Kuzey Türkleri ile Azeri sahası aynı manaya gelen “tapmak” fiilini ve bu kökten türeyen “tabzuğ” “tapmaca” kelimelerini kullanmaktadırlar...” (Elçin 1983: VII).

Türk Bilmecelerinin kaynakları konusunda Şükrü Elçin iki kaynak göstermektedir. Sözlü kaynak olarak, halkın ruhu ve muhayyilesi; yazılı kaynak olarak da eski lügatler, halk şairlerinin divanları, masallar, hikayeler, cönkler, mecmualar, bilmece kitapları tarihler ve seyahatnameleri. Elçin’in bilgiye göre, verdiği Türk dilin bilmecelerden bahseden ilk kaynak olarak 11. Yüzyılda yazılan *Divan-ı Lügatit Türk’ü* görmekteyiz XIV. yüzyılda Kıpçak Türklerinin dil ve halk edebiyatı örneklerini içine alan *Codex Cumanicus*’daki bilmeceler de eski

devri tanımak isteyenler için dikkate değer eserlerdir (Elçin 1983: XVI).

Nitekim ingeborg Thalhammer, Codex Cumanicus'un bilmeceleri için yapılan çalışmalar için şöyle demektedir: "A. Tietze: The Koman Riddle and Turcic Folklore, Berkeley 1966 adlı eserinde tereddütlü okunan yerler ile yorumları yeniden karara bağlamak, düzeltmek ve hatta bazı yerlerin ilk defa okunmasını sağlamak için Codex Cumanicus'daki parçalar halinde bulunan bilmece malzemesini, modern Türk lehçelerinde yayınlanmış malzeme ile karşılaştırmayı denemiştir. Ancak ne yazık ki bu deneme Lenguist olarak yetişmiş Türkologların bazıları tarafından bile doğru bir şekilde anlaşılammıştır." (Gözyayın 1984:106).

Türk halkbiliminin öncülerinden kabul ettiğimiz İgnatz Kunoş'un derlediği Türk Bilmecelerini 1889'da Budapeşte'de yayınlanması ile (İlhan Başgöz bu kaynakta 49 bilmece olduğunu kaydetmiştir) İlk çalışmaların başladığını söyleyebiliriz. Bilimsel anlamda bilmeceleri ilk kez ele alarak çalışmalar yapan ünlü Türkolog Kovalski'dir.

Günümüze doğru gelirsek Hamami-zade İhsan'ın Bilmeceler adlı eseri 1930 da yayınlanmıştır. Lütfullah Sami Akalın'ın Erzurum Bilmeceleri (1954) adlı eseri yöresel bilmecelerin kitaplaştığı ilk örnekler arasındadır. Naki Tezel'in Milli Folklor Enstitüsü'nün yayını olarak 1969 da yayınlanan Türk Halk bilmeceleri bir başka önemli eserdir. 1970 yılında Prof. Dr. Şükrü Elçin'in Türk Bilmeceleri adlı kitabı da alanın önemli kaynaklarındandır. 1973'te Andreas Tietze ile İlhan Başgöz'ün ABD'de dünyanın en büyük bilmece külliyyatı olarak nitelendirilen Bilmece: A Corpus of Turkish Riddles, adlı eseri zengin ve önemli kaynaklardandır. Bu eser Türkiye'de İlhan Baş-

göz'ün ismiyle 1993 yılında 2 cilt olarak yayınlanmıştır. Şimdi rahmetli olan Amil Çelebioğlu ve Yusuf Ziya Öksüz'ün 1979 yılında yayınladığı "Türk Bilmeceler Hazinesi" de 5000'e yakın bilmece örneği ve 160'ı aşan bibliyografyasıyla Türk Halk edebiyatının bilmece türü için zengin ve hazine değerinde bir kaynaktır.

III. TÜRK BİLMECELERİNİN FONKSİYONU VE İCRASI

a) Fonksiyonu:

"Ana Yurt <Türkiye> temellerini 1039 tarihinde kuran atalarımız, Ata Yurttan getirdikleri yerleşiklik birikim ve deneyimleri ile, Anadolu ve Rumeli yaylalarında yerleşik hayata <şehir, kasaba ve köy hayatına> XV. Yüzyıla kadar geçen bir süreç içinde geniş ölçüde intibak etmişlerdir. Sürekli biçimde hareketli bir hayat tarzı içinde bulunan bu yurt kurcu Türkler, bildikleri ve hayatlarını idame ettirdikleri tüm kurumları ve örgüt yapılarını <siyasi, idari, askeri, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel> hep sözel kültür ortamında oluşturmuş ve bu ortamın süreklilik kazandırdığı töre ve kurumlar ile yaşayışlarına bir düzen vermişlerdir" (YILDIRIM 1999: 519).

Sayın hocamızın belirttiği sözel kültür ortamı, geçmişten bu güne Orta Asya'dan Anadolu'ya süreklilik arz ederek kültür unsurlarımızın yaşamasını ve bu güne gelmesini sağlamıştır. İşte bu kültür unsurlarından biri olan bilmecelerimiz "insanı düşünmeye sevk etmesi, bilhassa küçük yaşlarda kelime hazinemizi zenginleştirmesi ve eşyanın karakteristik, en can alıcı noktalarını tespitite teferruattan uzaklaştırmasıyla çevremize daha dikkatle bakmak itiyadını kazandırma imkânı sağlayabilmesiyle herhal-

de faydasız değildirler” (ÇELEBİOĞLU-ÖKSÜZ 1979:8).

Bilmece, köklü medeniyetlere sahip topluluklarda dil becerilerinin, çevredeki, eşya ve olayların iyi kavranması için kullanılan eğlenceli bir öğrenme yoludur. Bilmecelerin eski toplum yapımızda sosyal işlevi nedeniyle, insanlar arasında iletişim kurma, söyleşi kaynağı olma, hoş zaman geçirme, bellek ve zekâ eğitimlerini sağlama gibi somut yararları da söz konusuydu.

Bilmecelerin, fonksiyonunu; 1. Eğlendirme 2. Düşündürmek 3. Vakit geçirmek olarak da özetleyebiliriz. Yanı özellikle köylerde ve büyük şehirlerden uzak yerleşim yerleri de bu geçerliydi. Ama günümüzde işlevselliği daha çok çocuklarla sınırlanmaya başlamıştır.

b) İcrası:

Bilmecenin sorulması ve çözülmesinin kendi içinde geleneği mevcuttur. Bilmece, sorulduktan sonra, kısa bir düşünme payı bırakılır ve “canlı mı cansız mı?”, “yenir mi içilir mi?”, “uçar mı kaçar mı?”, “sizde, bizde var mı?”, “Bu odada bulunur mu?”... vs. sorularla çözülmesine yardımcı olunur. Bilinmediği takdirde pazarlık pazarlar

- ___ Bana nereyi veriyorsun?
- ___ Nereyi istiyorsun?
- ___ Bursa, Konya, İstanbul’u...

böyle karşılıklı görgü kuralları içinde sürüp, giden eğlence sırasında zihin zorlanır, pek çok kavram değişik anlamlar kazanır.

IV. BİLMECELERİN ŞEKİLLERİNE GÖRE TASNİFİ VE KONULARI

a) Şekillerine Göre Tasnifi

Günümüz Türk Bilmecelerini a) anonim bilmeceler. (ilk defa kimin söylediği bilinmeyen topluma mal olmuş bilmeceler). b) ferdi bilmeceler (yazıları bel-

li olan bilmeceler) olarak iki gruba ayırabiliriz.

Şekli bakımından bilmeceler, manzum ve mensur olarak ikiye ayrılır. Manzum bilmeceler hece vezniyle duraklı veya duraksız, hece sayısı belirli olmayan bir yapı gösterirler. Alliterasyon ve redif ana unsurlardır. Yarım, tam, cinaslı ve zengin kafiyeler kullanılır. Kafiyesiz bilmecelere de rastlanabilir. Bir tek mısradan, altı ve hatta daha fazla mısra sayısına kadar çeşitli şekilleri vardır. Manzum bilmecelerin sayısının çok oluşu; toplum olarak sanatkâr ruhlu olmamıza ve manzum bilmecenin daha çok akılda kalma özelliğine bağlanabilir.

Son yıllarda gençlerimiz arasında yayılan bir başka bilmece çeşidi de soğuk bilmece ya da Amerikan şakası/bilmecesi denilen bilmecelerdir. Nesir ve sadece soru şeklinde olan bu bilmecelere şu örnekleri verebiliriz:

Hangi bağda üzüm yetişmez? (cevabı: ayakkabı bağında)

Hangi tasla su içilmez? (cevabı: kafa taşı ile) buna örnek bilmecelerdir.

Kral, kimin önünde tacını çıkarır? (cevabı: Berberin).

Bir tırı kim tek parmağıyla durdurabilir? (cevabı: Trafik Polisi).

Nezle olan doktor ne yapar? (cevabı: Aksırır)

Bazıları da müstehcene kaçan bu bilmece/ sorularından biri de,

Uçan memeli nedir? (cevabı: Hostes).

Bu konuda şöyle bir görüş de vardır:

“(Bilmecelerimizin) yerini, bizim karakterimize uymayan Amerikan bilmecelerinin alması-zayıf bir ihtimal de olsa-kendi değerlerimize sahip çıkmadığımız müddetçe her zaman için variddir.

Amerikan bilmecesi denilen mah-

sullerin benzerine, milli bilmecelerimiz arasında rastlanmaması, milletlerin zevk ve anlayış farklılığının güzel bir delilidir. Bu itibarla kendi kültürümüzün en ehemmiyetsiz bir hususiyetini ve malzemesini değerlendirebilmeliyiz” (ÇELEBİOĞLU-ÖKSÜZ 1979:8).

b) Bilmecelerin Konuları

Bilmeceler; insan, hayvan, bitki, cansız maddeler tabiat olayları ve öğeleri gibi somut nesnelere tutun da akıl, uyku, rüya vb. gibi soyut kavramlara kadar çok çeşitli konuları kapsar. (soyut konular göze çarpacak kadar azınlıktadır). Ayrıca örneğin bir nesnenin değişik halleri, insanın çeşitli uzuvları, alfabenin ayrı harfleri vb. gibi ayrıntıların bilinmesini isteyerek çözümleri güçleştirmeyi ararlar (Boratav 1982:112).

Benzer düşünceleri diğer araştırmacılar da doğrulamaktadır.

“Muhteva bakımından bilmecelerimizde mücerret unsurlar daha azdır. Bir çok bilmece, cevapları, hemen hemen günlük hayatımızda her gün karşılaşılabileceğimiz ve kullandığımız bulut, su, bardak, havlu vs. gibi şeylere dairdir. Şehirli hayatın bu, aynı zamanda bilmecelerimizin kaynağının tabii bir neticesidir.” (ÇELEBİOĞLU-ÖKSÜZ 1979:14).

V. AZERBAYCAN’DA BİLMECE KONUSUNDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

Azeri sahasında, tapmaca adını alan bilmeceler, “insanların fikir ve zekâsını yoklamak amacıyla düzeltilen bir hadise veya eşyanın şairane tasviridir. Bir hadise, mefhum veya şeyin bir alameti veya hususiyeti, dolayı yollarla söylenir ve başka cihetleri gizli tutulup, karşı taraftan cevap istenilir” şeklinde tanımlanmaktadır (HEYET 1990: 153).

Azerbaycan Şifahi Halg Edebiyatı

adlı eserinde Babayev, H. Zeynallı’nın bilmece tarifini de vermektedir. “tapmacalar, meclislerde, şenliklerde, tapmaca gecelerinde ortak yaratılmıştır... Tapmaca, insanların düşüncesini yoklamak maksadıyla düzeltilen bu veya diğer hadise ve eşyanın noetik tasviridir.” (Efendiyev 1970:139).

Bilimsel anlamda bilmeceleri ilk defa ele alarak çalışmalar yapan ünlü Türkolog Kovalski’dir. Yüzyılımızın başlarında Azeri sahasında önemli bilmece, derleme ve çalışmalarını görmekteyiz. 1928 yılında Hulufu, Azerbaycan Tapmacalarını yayınlamıştır. “XIX. Asırda başka numunelere nispeten en az toplanan tür tapmacalardır. Bizim tapmacalarımız esasen Sovyet hakimiyeti yıllarında derlenip, neşredilmiştir.” (Efendiyev 1970:2). Yazar, ayrıca Hulufu’nun eseri hakkında bilgi vermekte, bilmecelerin alfabetik sıraya konduğunu, her bilmecenin başka yerdeki varyantını, derlendiği bölgeyi-köyü gösterdiğini ve kitabın sonunda cevaplarının verdiğini belirtmektedir. Daha sonraki yıllarda H. Zeynallı, “Azerbaycan Tapmacaları” kitabını neşretmiştir. Bu kitapta 760 bilmece bulunmaktadır. Folklorcu H. Alizade ise, 1958 yılında “100 Tapmaca” adlı eserini neşretmiştir. Bu arada Azerbaycan’daki okullarda yeri geldikçe bilmecelerden örnekler verilmesi ise sevindirici bir gelişmedir.

1971 yılında folklorculardan Nuredin Seyidov’un topladığı bilmeceleri, Tapmacalar adıyla yayınlaması bu külliyyatı daha da zenginleştirmiştir. Bu eser “Azerbaycan Tapmacaları/Bilmeceleri” adıyla Prof. Dr. Saim Sakaoğlu, Yrd. Doç. Dr. Ali Berat Alptekin, Yrd. Doç. Dr. Esmâ Şimşek tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır (Elazığ 1992).

Tapmacaların kaynağı olarak Efen-

diye, ilkel insanların tabiat hadiseleri ve vahşi hayvanlar karşısındaki acizliğinden ötürü konuşmalarında muammalı bir dille konuşmasını görmektedir. Ona göre, insanlar korkudan bir sıra eşya, hadise ve hayvan adlarını olduğu gibi değil benzer remzlerle adlandırıp söylediler. Bu insanların avlayacağı vahşi hayvanların ve av eşyalarının adını anmamakla kendi hazırlığını gizleyip, av ya da vahşi hayvanın korkusunu hissetmediğini, böylelikle de başarılı bir av temin ettiğini belirtmektedir.

Efendiyev, ayrıca bir çok Azeri masalında kızın, onu seven oğlana bilmece gönderdiğini bilirse ona vardığını yazmaktadır. Ayrıca genç erkek ve kızların birbirlerini bilmece ile sınavarak becerilerini ölçtüğünü belirtmektedir.

VI. TOPMACALARIN ÖZELLİKLERİ FONKSİYONU VE KONULARI

a) Fonksiyonu:

Tapmacalar, insanların, düşünmeye sevk eder, onların bilgisini, tecrübesini ve zekâsını yoklar. Buna göre de toplanılarda daha çok yaşlılar tarafından söylenir, gençler de onlara cevap verir.

Tapmacalar, aynı zamanda çocuk folklorunun önemli örneklerini oluşturur. Tapmacalar çocukların zihninin, düşüncesinin gelişmesine yardım eder, onlara hızlı düşürüp, bulma kabiliyetini kazandırır.

Bilmeceler vasıtası ile çocuklara hayvanlar, bitkiler, gök cisimleri, iktisat vs. hakkında ilginç bilgiler verilir. Böyle bilmeceyi soran ya da cevabını izah eden adam, bilmecenin konusu etrafında sohbet açıp, çocukların bilmediği meseleleri öğretir.

Tapmacalar, aynı zamanda eğlence ve vakit geçirme aracıdır. Geçmişte uzun kış gecelerinin vazgeçilmez bir düşündü-

ren, eğlendiren oyunudur. Sinemasız, tiyatrosuz, radyo ve televizyonsuz, kitap ve kalemsiz geçmiş muhtelif eğlenceler içerisinde bilmecelerin özel bir yeri vardı.

b) Konuları:

Azerbaycan bilmeceleri, halk hayatının bütün sahalarına ait konuları içine alır. Halk, en çok ne iş ile meşgul olursa, hangi eşya ve hadise ile gündelik temasta bulunursa, daha çok o alanda bilmece üretmiştir.

Ev eşyaları, giyim, hayvanlar alemi, bitkiler alemi, aletler, insan ve onun beden uzuvları, erzak, meyveler, gök cisimleri, yer, tabiat, tabii hadiseler, mücerret hadiseler, bilim-teknik alanında olmak üzere bilmecelerin konularını sıralamak mümkündür. Aşağıdaki tapmacalar, meyve, bilim-teknik alanı örnektir.

Hacılar Haca gider
Cehd eder gece gider
Bir yumurta içinde
Yüzelli cüce gider (NAR)

Gutu gutu içinde
Gutu sandık içinde
Babamın ağ yaylığı
O da onun içinde
(ŞABALID: Kestane)

Bir guşum var, camı yok
Ele çohdur, sanı yoh (Tayyare)

Azerbaycan bilmecelerinde en çok ele alınan konular; geçim araçları özellikle çiftçilik ve bitkiler alemidir.

Azerbaycan'da mevcut olan bütün meyveler, bitkiler, hakkında bilmeceler vardır. Bunlar nesilden nesile, asırdan asıra geçerek, yaşayıp, cilalanıp yeniden oluşturulur. Ve günümüze intikal eder.

Akıl, fikir, uyku, gölge ad gibi mücerret kavramlar hakkında da çok bilmece vardır. Buna bir örnek olarak cevabı uyku olan tapmacayı verebiliriz:

Narda var narda var
Nardan şirin harda var?
El tutmaz, bıçak kesmez
Ondan şirin harda var?

Bilim ve tekniğin gelişmesiyle ilgili yeni yeni bilmeceler de doğmaktadır. Her devrin, her asrın yeni hadiseleri bir çok bilmeceyi koyup gitmiştir. Çok zaman bilmece, devirden devire yeni hadiselerle birlikte değişir, eski şeklini korumaya çalışarak yeni mazmunlar kabul eder. Örneğin Sovyet hakimiyeti döneminde tayyare, kozmonot, peyk gibi gök ve uzay araçlarının kullanılmasıyla bu aletler bilmeceye girmiştir.

Ayağı yoktur kaçar
Kanadı yoktur uçar (Peyk)

VII. AZERBAJYAN BİLMECELERİNİN ŞEKİL HUSUSİYETLERİ

Azerbaycan bilmeceleri de tıpkı Türk bilmeceleri gibi öncelikle manzum ve nesir olmak üzere ikiye ayrılabilir. Ayrıca hem mensur, hem de manzum şekil özelliği taşıyan tapmacalar vardır. Azeri bilmecelerin çoğunluğunu manzum olanlar teşkil eder. Yani nesirli tapmacalar nispeten daha azdır. Tapmaca türünün esas örnekleri manzum tapmacalardır ki bunlar da daha çok mısralı, vezinli, kafiyeli parçalardan oluşur. Manzum bilmecelere örnekler;

Sarı sarı sandıklar
İçi dolu fındıklar (Balkabağı)
Dört mısralı bilmecelerin bazıları, her mısranın ayrıca kendisinin de cevabı olan bilmecelerden meydana gelmiştir.
Dağda tapıldar (balta)
Suda şapıldar (balık)
Obada ferman (it)
Kendde* Süleyman (horoz)*: Köy
Mensur bilmecelere şu örnekler verilebilir.
Bir kapta iki renk su (yumurta)

Yer altında kızıl kamçı (yılan)
Men gezdikçe o da gezir (gölge)
Alçak damdan kar yağar (elek)
Ayrıca sadece soru cümlesi şeklinde (nesir özelliği taşıyor diyebiliriz) tapmacalar da vardır.

O nece ağaçtır ki günde bir yaprak salır? (Takvim)

SONUÇ

Örneklerde de görüldüğü gibi Azerbaycan tapmacaları ile Türkiye Türkçe'sindeki bilmeceler, gerek fonksiyon gerek icra, gerekse konu ve şekil itibarıyla birbirinin adeta benzeridir. Bu Batı Türkçe'sinin kolu olan Azerbaycan Türkçe'si ile Türkiye Türkçesinin benzer dil malzemesinin zenginliğinin de bir göstergesidir. Söyleyiş tarzı ve cevabı aynı olan bu bilmecelere örnek verirsek:

Azerbaycan T.
Bizim heyet de bir guyu
Guyunun içinde suyu
Suyun içinde ilan
İlanın ağzında göher (ÇİRAĞ)

Türkiye T.
Avluda kuyu
Kuyuda suyu
Suda yılan
Yılan başı mercan (GAZ LAMBASI)

Azerbaycan T.
Dağdan gelin daştan gelir,
Bir gudurmuş aslan gelir.
Hamımız bunun üfürüyü,
Daştan keçir tüpürüyü (SEL)

Türkiye T.
Dağdan gelin daştan gelir,
Bir kükremiş aslan gelir (SEL)

Azerbaycan T.
Yer altında gızıl gamçı (ilan/Yılan)

Türkiye T.
Yer altında yağlı kayış (Yılan)

Azerbaycan T.

Yeddi deşikli tohmag
Onu tapmayan ahmag (Baş)

Türkiye T.

Yedi delikli tokmak
Bunu bilmeyen ahmak (Kafa)

Bilmeceler, asırların kültür birikimini, dünya görüşünü, dünyaya bakışını aktarır. İki farklı coğrafyada yaşayan Türkler, örneklerde görüldüğü üzere sözel kültür birliğini muhafaza etmektedir.

Bunca benzerliğin yanında, az da olsa Azeri sahası tapmacaları ile Türk bilmeceler arasında farklılıklar vardır. Mesela Türk bilmecelerinde pek yer almayan uzay aracı, ve astronot (kozmonot) cevaplı bilmeceler Azeri tapmacalarında mevcuttur.

Bir guşum var, sesi düşüb dünyaya,
O guş meni, aparacagdır aya
(PEYK)

Dolanır bütün erzi,
Aşar dağı denizi
Gezib göyde geceler,
Gelib yerde dinceler
(KOZMONOT)

Bunda da Sovyet hakimiyeti döneminde uzay endüstrisinin gelişmesi ve bunun iyi propagandasının yapılmış olmasının payı düşünülebilir kanaatindeyiz.

Bir başka farklılık Türk bilmecelerinde son yıllarda rastlanan soğuk şaka ya da Amerikan bilmecesi denilen bilmecelerin yaygınlaşmasıdır. Özellikle çocuk ve gençlerin ilgisini çeken, ve cevabı alındığında insanda soğuk düş etkisi yapan bilmecelerin konusu daha çok hayal gücüne dayanmaktadır. Bu şekilde bilmece türünün Azerbaycan sahasında yaygınlaşp yaygınlaşmadığını veya ki-

taplara yansıyıp yansımadığını bilemediğimiz için bir yorumda bulunmak için henüz erken olduğunu düşünüyoruz.

Bu incelemede ayrıca Azerbaycan sahasında bağlama adı verilen ve şekil itibariyle mani tarzında olan manzum bilmecelere değinilmemiştir. Bunun sebebi çoğunlukla bağlamaların söyleyicisinin bilinmesi yani ferdi olmasıdır. Tıpkı lügaz gibi şairler tarafından söylenen örnekler, konuyu sınırlamak için alınmamıştı.

Azerbaycan ve Türkiye sahası bilmeceleri için söyleyebileceğimiz bir başka husus ise, bu türün günümüze daha çok çocuk folklorunun bir parçası haline gelmiş olmasıdır.

Son olarak Türk bilmeceleri ile diğer Türk boylarının bilmeceleri yapılacak mukayeseli çalışmaların, benzerlikleri, farklılıkları, değişimleri daha yakından görmemizi sağlayacaktır diyebiliriz.

KAYNAKÇA

- BORATAV, Pertev Naili (1982) 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı, İstanbul; Gerçek Yayınevi.
- ÇELEBİOĞLU, Amil ve ÖKSÜZ, Yusuf Ziya (1979) Türk Bilmeceler Hazinesi, İstanbul: Ülker Yayınları
- EFENDİYEV, Babayev (1970) Azerbaycan Şifahi Halg Edebiyatı, Bakı, Maarif Neşriyatı
- ELÇİN, Şükrü (1983) Türk Bilmeceleri, Ankara: Kültür ve Turizm Bak. Yay.
- HEYET, Cevat (1990) Azerbaycan Şifahi Halg Edebiyatı, Bakı; Azerbaycan Devlet Neşriyatı.
- THALHAMMER, Ingeborg (1984) Bütün Türkler Arasında Ortak Bilmece var mıdır? Çev: Nevzat Gözaydın, Türk Folkloru Araştırmaları 1983 Ankara: s. 105-122.
- SEYİDOV, Nureddin (1992) Azerbaycan Tapmacaları/Bilmeceleri (Haz: Saim Sakaoğlu, Ali Berat Alptekin, Esma Şimşek) Elazığ Bel. Yay.
- YILDIRIM, Dursun (1999) "Dede Korkut'tan Ozan Barış'a Dönüşüm", Türk Dili Haziran 1999 sayı: 570 S. 505-530.